

Opponensi vélemény

Papp Nóra: *Etnofarmakobotanikai kutatások értékelése az erdélyi Homoródok mentén* című
MTA nagydoktori értekezéséről

A doktori mű témája, célkitűzései és tudományos jelentősége

Papp Nóra nagydoktori értekezése az erdélyi Homoródok menti 14 településén végzett, 2008 és 2024 között zajló etnofarmakobotanikai terepkutatások átfogó feldolgozását és értékelését nyújtja. A dolgozat célja a helyi növény- és gyógynövényismeret dokumentálása, a humán és állatgyógyászati alkalmazások indikációk szerinti rendszerezése, valamint a népi és hivatalos orvoslás kapcsolatának feltárása.

A témaválasztás mind tudományos, mind kulturális és örökségvédelmi szempontból indokolt és időszerű, sőt nagyon időszerű. A Kárpát-medence hagyományos növényismeretének gyors ütemű eróziója, az elvándorlás, az elöregedés, valamint a tudásátadás megszakadása egyaránt indokoltá teszik az ilyen jellegű, hosszú távú és módszeresen dokumentált kutatásokat. A dolgozat ebben az értelemben nem csupán tudományos teljesítmény, hanem egyúttal jelentős kulturális örökségmentő munka is.

Kiemelendő, hogy az értekezés nem egyetlen település vagy rövid időszak esettanulmányára épül, hanem 14 kutatópont összehangolt, több mint másfél évtizedet felölelő vizsgálatára. Ez az időbeli és térbeli lépték ritka az etnofarmakobotanikai kutatásokban, és kivételes lehetőséget biztosít a tudás fennmaradásának, módosulásának, illetve eltűnésének elemzésére. A munka ebből a szempontból regionális jelentőségű lehet.

A dolgozat stílusa világos, tárgyyszerű, tudományosan megalapozott, ugyanakkor személyes motivációi is hitelesen jelennek meg, ami ritka, de értékes egy nagydoktori munkában. Különösen fontos a jelölt esetében, hogy a témaválasztás egyszerre volt tudatos és egyféle beavatási folyamat része. Ismerem ezt a jelenséget, és nagyon fontosnak tartom a kutatói felelősségvállalás kapcsán is. Talán ennek következménye a dolgozat egyik legerősebb pontja, az a reflexív megközelítés, amellyel a szerző a „hagyományos” tudás fogalmát kezeli, elkerülve az idealizálást.

Megemlíteném, mert napjainkban ez nem általános, hogy a doktori mű nem a jelölt teljes életművének az összefoglalása, hanem egy jelentős szeletéé. Nem szerepel benne a jelölt számos laboratóriumi kutatás (pl. fitokémiai és antimikrobás tesztelés), amelyek egy része a gyűjtések során előkerült modellnövényeken, együttműködések keretén belül valósult meg. Szintén nem szerepelnek a dolgozatban egyes társszerzőkkel, pl. Európa egyik legjelentősebb mai etnobotanikusával, Andrea Pieroni-val készített publikációi, amelyek a dolgozat kutatópontjain kívül eső terepi helyszínek adatelemzését vagy egyéb összegző elemzéseket ölelnek fel.

A célkitűzések és azok teljesülése

A dolgozat célkitűzései világosan megfogalmazottak és logikusan felépítettek, jellemzően nagyon alapos, szisztematikus adatgyűjtést, tudásmentést célozva, ugyanakkor élesített kutatási kérdést vagy hipotézis tesztelését nem célozza meg. A szerző a helyi növény- és gyógynövényismeret általános feltárása mellett elsősorban a gyógynövények (és gombák) indikációk szerinti elemzését, a humán és állatgyógyászati alkalmazások elkülönítését, valamint a népi és hivatalos orvoslás viszonyának értékelését végezte el.

Pozitívként értékelendő, hogy a célok között hangsúlyosan megjelenik az összehasonlító és történeti szemlélet: a szerző vállalja a korábbi erdélyi kutatásokkal, valamint részben a nemzetközi szakirodalommal való összevetést. Ezek a célkitűzések azonban csak részben teljesültek. Meg kell jegyezni, hogy az összehasonlítás több esetben inkább párhuzamok felmutatására, mint mélyebb elemzésre korlátozódik (erről még szólok alább).

Irodalmi áttekintés

Mind az etnobotanikai, etnofarmakológiai, mind a módszertani irodalmi áttekintés alapos. Ugyanakkor szerencsésebbnek éreztem volna, ha ezek az áttekintések a doktori mű tudományos kérdései köré szervezőknek, és kevésbé bibliográfikusak.

Kutatási terület, módszertan és adatgyűjtés

A kutatási terület – erdélyi tapasztalataim alapján – jól kiválasztott, kellően nagy, de egyben le is határolt. A dolgozatban számomra meglepő, de hasznos és érdekes volt, hogy az egyes kutatott települések bemutatásánál rengeteg eredeti gyűjtött idézetet (tkp. kutatási eredményt) használt. Ez kissé szokatlan, és egy nagydoktori disszertációban kevesebb ilyen jellegű bemutatás is elég lett volna (a mostani hosszban inkább a függelékbe való).

Az értekezés módszertani megalapozottsága jó. A szerző alaposan és reflektáltan ismerteti az etnobotanikai és etnofarmakobotanikai kutatások hazai és nemzetközi módszertani kereteit, külön kitérve a kvalitatív és kvantitatív megközelítések eltérő szerepére, valamint az adatgyűjtés etikai vonatkozásaira.

A terepi adatgyűjtés során alkalmazott módszerek – a hólabda-módszer, a célzott adatközlő-választás, a mély, félig-strukturált és strukturált interjúk, a visszatérő interjúzás – megfelelnek a kutatás céljainak, és lehetővé tették egy rendkívül gazdag empirikus anyag létrejöttét. A szerző külön figyelmet fordít a helyi népi terminológia pontos rögzítésére, a növények botanikai azonosítására és a herbáriumi dokumentációra, ami a munka tudományos hitelességét növeli. A kvalitatív és kvantitatív módszerek tudatos kombinálása, a hólabda-módszer reflexív alkalmazása, valamint az etikai kérdések (ISE Code of Ethics) hangsúlyos tárgyalása mind a munka érettségét jelzik.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a kvantitatív elemek – például az említési gyakoriság, indikációs megoszlás – elsősorban leíró jelleggel jelennek meg. Ezek az adatok alkalmasak lennének arra is, hogy mélyebb összehasonlító vagy elméleti következtetések alapjául szolgáljanak (pl. települések közötti klaszterek, indikációs specializációk), ezek az elemzések azonban csak részben jelennek meg a dolgozat későbbi fejezeteiben.

A reprezentativitás kérdése – bár a szerző korrekt módon reflektál rá – a gyakorlatban továbbra is problematikus. A hosszú adatgyűjtési időszak és a változó adatközlői kör miatt nehéz megítélni, hogy az egyes települések közötti különbségek mennyiben tükröznék valós kulturális eltéréseket, és mennyiben módszertani sajátosságokat.

Az eredmények bemutatása

Az értekezés empirikus anyaga rendkívül gazdag. A szerző részletesen bemutatja a Homoródok mentén dokumentált használt növény- és gombafajokat, azok humán és állatgyógyászati alkalmazásait, valamint a helyi elnevezések és taxonómiai kategóriák sokféleségét. A dolgozat külön értéke a népi terminológia, a helyi népi taxonómia következetes feldolgozása. Az, hogy 366 növénytaxont dokumentált, önmagában kimagasló szám, alig akad olyan helyi etnobotanikai munka a mérsékelt övből, ami ilyen magas fajszámot ért volna el ilyen kis területen.

Etnoökológusként nem vagyok a gyógynövények népi felhasználásának szakértője, bár marginálisan e témában is van publikációm a Hortobágy mellyékéről, de a népi növénynevezéktanról és általában a népi növényismeretről magam is sokat foglalkoztam, ráadásul a közeli Gyimesekben is. Ezért ennek kapcsán lenne néhány konkrétabb megjegyzésem. Az első, hogy maga az adatbázis önmagában egy PhD dolgozat léptékű eredmény (hozzátennem, hogy a gyógynövények kapcsán gyűjtött népi élőhelyterminológiai adatok, az, hogy milyen termőhelyen, életközösségben fordul elő az adott taxon, szintén egy komoly doktori fejezetnyi feldolgozást érdemelne a jövőben).

Az 1239 dokumentált népi növénynév önmagában tudományos kincs. Vannak köztük régi magyar nevek (pl. *nád*), vélhetően középkori eredetű nevek (pl. *vadrózsa*), hivatalos, sokszor újonnan a tájba érkezett magyar nevek (pl. *kisvirágú fűzike*), etimologizált nevek (pl. *plárgónia*, *kamella*, *rabárber*, *lándzsalevelű útilapi*, *májtövis* a Mária-tövisből); a kedvencem azonban az *Aloe vera*: *álóvera*, *alove*, továbbá *doktorkaktusz*, *doktorlapi virág* és *házi doktor*. Endemikus népi nevek lehetnek talán pl. az *üvegszárúfű* az *Impatiens noli-tangere*-re, a *csúnya* a *Lathyrus tuberosus*-ra, a *kúszó moha* és *őzszarv* a *Lycopodium clavatum*-ra, a *málnafa* a *Morus alba*-ra. Románból átvett nevek, pl. *luminarica*, Erdélyre jellemzően egészen kis arányban kerültek elő. És vannak vélhetően tévesztések. Ilyet érzek a *bürök* egyes adatai esetében, de ezt nem tudni, hogy az illető rosszul tudta a faj helyi általános népi nevét vagy csupán a gyűjtés pillanatában tévesztett - megtévesztően. Vagy a *vessengő* a *Ranunculus ficaria*-ra,

tarackbúza a búzára. A tinótort Gyimesben stabilan a *Catathalesma imperiale*, azaz nem a vargánya. A hadiburján a nevét tudtommal nem a felhasználókról, hanem érkezési idejéről kaphatta, a II. világháború idején érkezhetett (vö. *ruszkigaz*). Vannak újonnan érkezett fajokra alkotott új, nagyon találó nevek, pl. az *Echinocystis lobata*-ra a *vaduborka* és a *vadtök*. Néhány nem megfejtett növénynévhez, más tájakban ismert nevek alapján lenne javaslatom: *fekete csalán/csihány*: *Ballota nigra*, *hétszegű lapi*: *Chenopodium urbicum*, *lúdláb(fű)*: *Stellaria media*, *vadzab*: *Bromus*-fajok.

A névanyagban meglepően nagy az eltérés a nem messzi Gyimesek névanyagával (a szép egyezések mellett, pl. *kőmész*, *csengőkóró*, *bárányláb*, *disznókáposzta*, *pütkösdi rózsza* a *Trollius*-ra). A közös nevek aránya minden bizonnyal kisebb 50%-nál, bár ezt nyilván nehéz jól kiszámítani.

Érdekes volt látni, hogy több esetben is küzd egymással a széleskörben ismert helyi név és a vélhetően csak az utóbbi évtizedekben érkezett hivatalos magyar név (pl. *kokozsa* és *áfonya*, *vadcsombor* és *kakukkfű*, *törökbúza* és *kukorica*). Hadd említsem meg néhány kedvenc nevem a több mint ezer név körül: *élőhaló fű* az *Ononis spinosa*-ra, a *kükörccsönszilva*, *kükörccseszilva* a *Prunus spinosa*-ra, a *lósósdira* az *édeslapikóró*, a *zászpára* a *vaddisznó törökbúza* és a *tökös zábsza*, a *szilvafa alatt való lapi* az *Ajuga reptans*-ra, a *szúrós katáng* az *Eryngium planum*-ra. Izgalmas kettősség, hogy a *Jézuskafát* (*Artemisia annua*) egyesek *vénasszonybüzlentűnek* is hívják. Ezeket a példákat nem csak poénból említem, e nevekben tudás van kódolva. És az etnobotanika egyik fontos feladat éppen a nyelvben kódolt biológiai, ökológiai és egyéb tudás, sőt bölcsesség kifejtése, és a tudománnyal való házasítása, különösen Bartók és Kodály hazájában.

Azért is érdemes lenne a népi növényneveket még tovább elemezni, mert az adatközlő ismeretében további részletek fejthetők fel a nevek eredetéről, jelentéséről. Pl. többször is előfordult a Hortobágyon, hogy a pásztor, frusztrációja csökkentése érdekében talált ki nevet egy taxonnak, mert egyszerűen kellett neki a név (pl. *pásztorrózsza* a *Carduus nutans*-ra); máskor pedig csak néhány szomszédos pásztorcsalád használt egy adott nevet (pl. a *kecskerágó*-t a *Carthamus lanatus*-ra).

Röviden az etnofarmakológiai részről: az indikációk szerinti bontás – például emésztőrendszeri, légúti, bőrgyógyászati, mozgásszervi panaszok – jól áttekinthetővé teszi a helyi növényhasználat szerkezetét. Különösen értékesnek tartom azokat a részeket, ahol a szerző egyes indikációk esetében konkrét fajokat és településeket emel ki, érzékeltetve a térbeli különbségeket. Ezek az népi orvoslási adatok önmagukban is jelentős tudományos értéket képviselnek, meg is jelentek könyv formátumban, példaadó összesítésként, egyféle jól szerkesztett, hiteles adatrepozitóriumként, és fontos alapot teremtenek a további kutatások számára. Szeretném még azt kiemelni, hogy a munka során a jelölt számos fiatalal dolgozott együtt, ami igen jelentős utánpótlásnevelést is jelent (lásd az utolsó szerzős nemzetközi szakkikkeket).

Az eredmények megvitatása

Az opponensi vélemény legfontosabb kritikai pontja az eredmények megvitatásának mélységére vonatkozik. Bár a dolgozat rendkívül gazdag empirikus anyagot tár fel, ennek értelmezése számos esetben megmarad a leíró-összegző szinten, és ritkábban vezet el mélyebb, elméletalkotó vagy vitára ingerlő következtetésekhez. Kisebb megjegyzés, hogy vannak olyan eredmények, illetve diszkusszáló gondolatok, amik az Összefoglalás fejezetben jelennek meg először.

Konkrét példaként említhető, hogy a dolgozat több helyen részletesen felsorolja az egyes indikációkhoz kapcsolódó fajokat, azonban ritkábban kerül sor annak elemzésére, hogy ezek a mintázatok milyen ökológiai, kulturális vagy történeti okokra vezethetők vissza. Nem derül ki egyértelműen, hogy a fajok dominanciája elsősorban a természeti adottságok, a termesztési hagyományok, a piaci hozzáférés vagy az orvosi diskurzus hatásának köszönhető.

Hasonló hiányérzet jelentkezik a tudás eltűnésének kérdéskörében. A szerző több esetben megjegyzi, hogy bizonyos növények alkalmazása mára feledésbe merült, azonban ritkábban elemzi részletesen, hogy ez a tudásvesztés generációs, gazdasági vagy intézményi okokra vezethető-e vissza, illetve hogy a vizsgált települések között miért mutat eltérő mintázatot.

Az eredmények megvitatása során a szerző gyakran megelégszik azzal, hogy megállapítsa mely fajokat milyen indikációkra alkalmazták, mely növények tekinthetők gyakori vagy ritka elemeknek a helyi gyakorlatban, illetve hogy ezek miként viszonyulnak korábbi erdélyi vagy hazai kutatások

eredményeihez. Ez szakmailag korrekt megközelítés, ugyanakkor egy MTA nagydoktori értekezés esetében szerencsésebb lenne, hogy ezek az összevetések új, általánosítható következtetésekhez vezessenek, hogy a szerző explicitebb módon válaszoljon az adatok mögötti „miért” kérdésekre.

Például megkérdezném, hogy

- mi magyarázza egyes növénycsaládok (pl. Lamiaceae, Asteraceae) kiemelkedő jelenlétét a gyógyászati indikációk között a Homoródok mentén, és ez eltér-e az európai helyzettől;
- miért maradhattak fenn bizonyos fajok alkalmazásai, míg más, korábban dokumentált növények teljesen eltűntek a helyi gyakorlatból;
- milyen szerepet játszanak ebben az ökológiai adottságok, a tájhasználat, a gazdasági szerkezet vagy az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés (pl. vadon termő és kerti fajok, ritka és gyakori vadon termő fajok bontásában)?

A dolgozat ezekre a kérdésekre több esetben utalásszerű válaszokat ad, azonban ritkábban bontja ki őket rendszerszintű elemzéssé. Hasonló hiányérzet mutatkozik a tudásátadási mechanizmusok mélyebb vizsgálatánál: bár a szerző hivatkozik a generációs különbségekre és a tudás eróziójára, ezek elméleti keretbe helyezése visszafogott marad.

A szerző rendkívül nagy empirikus anyagot kezel, értékmentő logikában gondolkodik, és tudatosan kerüli a túlértelmezést, ami ebben a tudományterületben gyakori csapda. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a visszafogottság, mind jel szerint, nem a szerző felkészültségének hiányát jelzi. Inkább egy tudatos interpretációs óvatosság tükröződhet benne, amely érthető a tudományterület sajátosságai, illetve a szerző példamutatóan alázatos (és ezt a mai világban különösen hangsúlyosan írom!) kutatói hozzáállása miatt. Ugyanakkor a munka empirikus gazdagsága lehetővé tenné a bátrabb, elméletibb megközelítést, a nemzetközi fontvonal kérdéseire való reflexiót. Érdemes lenne az eredményeket úgy megvitatni, hogy mélyebb, elméletalkotó következtetésekhez lehessen eljutni, amelyek a Homoródok mente adatait a tágabb etnofarmakobotanikai diskurzusban új minőségben pozicionálnák.

A saját gyűjtött tudáshalmaz összevetése régiós és távolabbi irodalmi eredménnyel több esetben megerősítő jellegűek, de szintén ritkán vezetnek el ahhoz a kérdéshez, hogy a Homoródok mente adatai miben jelentenek valódi hozzáadott értéket a nemzetközi diskurzus számára. Egy ilyen léptékű és időtávú kutatás lehetőséget adna arra, hogy a szerző markánsabban fogalmazza meg, miben tekinthető a térség sajátosnak, illetve miben járul hozzá a tágabb etnofarmakobotanikai elméletekhez.

Javasolt tézispontok

A dolgozatban nem találtam tömör tézislistát. A dolgozat ismertetében az alábbi téziseket tartom megemlítenedőnek.

1. Elsőként tárta fel az erdélyi Homoródok mentén 8 település lakosainak etnobotanikai tudását, a térség további 6 településén pedig 1981-ben, Gub Jenő által lejegyzett adatokat 195 növény- és 26 gombafaj új helyi alkalmazásával egészítette ki, 106 egyező és 14 mára eltűnt tudáselem mellett.
2. A 14 településen 337 adatközlővel készült interjúk során 336 növény- és 28 gombataxon népi alkalmazását összesítette a humán- és állatgyógyászatban, élelmezésben és egyéb területeken, összesen 1239 helyi növény- és 90 gombaelnevezéssel, és elsőként rendszerezte e tudást 11 fő indikációs területen, 152 tünet említésével.
3. Kimutatta, hogy legnagyobb arányban gyógynövényeket emésztőszervrendszeri és bőrbetegségek esetén, ritkábban pl. ideg- és hormonrendszeri problémák kezelésére alkalmaznak; egyedi kiemelt adatok a térségben pl.: *Orobancha* spp. hajtása gyomorvérzés, *Euonymus europaeus* magva kelés, míg a *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* virága felfázás esetén.
4. Kimutatta, hogy a térség tradicionális növényhasználata napjainkban dinamikusan változó tudásrendszerre épül a lejegyzett fennmaradó, újként megjelenő és eltűnő adatok alapján, ahol a tudáserózió számos tényezőnek köszönhetően (pl. egyéb források szélesebb körű elérhetősége, egészségügyi, kulturális és környezeti változások) lassan növekvő tendenciát mutat.

5. Megállapította, hogy a népi orvoslásban alkalmazott fajok többsége nem szerepel a jelenleg hatályos magyar és román gyógyszerkönyvekben; egyedi népgyógyászati alkalmazások alapján például az *Asplenium scolopendrium*, *Buxus sempervirens*, *Euphorbia amygdaloides*, *Fuchsia* spp., *Galium mollugo*, *Impatiens noli-tangere*, *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* és *Trifolium montanum* taxonokat javasolja további fitokémiai és farmakológiai vizsgálatokhoz, amellyel bizonyítja, hogy fitoterápiás szempontból ígéretes, tovább kutatható etnobotanikai adatok, illetve modellnövények – egzotikus tájakhoz viszonyítva ugyan kisebb arányban, de – Erdélyben is fellelhetők.

6. A kutatás során gyűjtött helyi növényelnevezések, névváltozatok és kifejezések a térség nyelvi és kulturális gazdagságát és sokféleségét tükrözik, melyet részletes tájszótár formájában dokumentált.

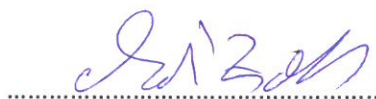
További kérdések a jelölthöz

1. Milyen elméleti keretek alkalmazását tartaná a szerző alkalmasnak az eredmények mélyebb, általánosíthatóbb értelmezésére? A nemzetközi irodalom ismeretében mit tart a legfontosabb, regionálisan és globálisan releváns novel eredményének?
2. Mely tényezők játszották a legnagyobb szerepet a népi növényismeret fennmaradásában, illetve eltűnésében a Homoródok mentén?
3. Hogyan értelmezhető a „hagyományos tudás” fogalma a vizsgált térségben a több évszázada zajló tudomány és helyi közösség közötti, oda-vissza tudáscsere (azaz nem pusztán a gesunkenes Kulturgut), a globalizáció és az informális és világhálós tudásforrások fényében?
4. Milyen módszertani lépésekkel lenne tovább erősíthető a népi tudás időbeli változásának kvantitatív kimutatása a Homoródok mentén, különösen a generációs különbségek tekintetében?
5. A dolgozat értékmentő jellegét hangsúlyozza. Milyen gyakorlati társadalmi vagy oktatási hasznosítási formákat lát reálisnak a gyűjtött tudás esetében a helyi közösségek számára?

Összegzés

Papp Nóra nagydoktori értekezése kiemelkedően gazdag empirikus anyagra épülő, módszertanilag megalapozott és tudományosan jelentős, „nagydoktori súlyú” munka. A hosszú távú terepi kutatás, az értékmentő szemlélet és a részletes dokumentáció önmagukban is maradandó értéket képviselnek. A dolgozat legfontosabb kritikai pontja az eredmények megvitatásának visszafogottsága. A bemutatott empirikus anyag interpretációja nem minden esetben éri el azt a mélységet, amely egy MTA nagydoktori értekezés esetében jellemző. Ez azonban nem csökkenti a munka tudományos értékét, hanem inkább olyan továbbgondolási irányokat jelöl ki, amelyek a szerző további kutatásainak is termékeny alapját adhatják. Megítélésem szerint a jelölt munkássága, megfelelő kiegészítő válaszok esetén, megfelel az MTA doktora cím elnyeréséhez szükséges követelményeknek.

Vácrátót, 23026. január 12.

Dr. Molnár Zsolt
HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont

